

HOCA AHMED YESEVÎ VE KAZAN TATARLARI EDEBİYATINDA TASAVVUF

*Sufilik meyveleri pişip yetmiş,
Men andan birin-birin tatsam idi,
Ol meyvenin lezzetinden mest oluben,
Özden gidip, hissiz olup yatsam idi.*

Kazan Tatar Şâiri Mevlâ Kulu XVII. yy

Doç. Dr. Elfine SİBGATTULİNA*

Tercüme: Fazıl AGİŞ**

Tatar halkının bin yaşar edebiyat bahçesinde olgunlaşmış “Sufilik Meyvaları”, Türkî tasavvuf denilen tam ve güçlü ağaç yemişleri. Bu ağacın doğduğu yer, Orta-Asya olup ona hayat veren, yetiştiren kişi Büyük Ahmed Yesevî. Mukaddes Türkistan yerinde birden çıkıp gelen nebat, kendisinin köklerini Maverâünnehir, Anadolu, Deşt-i Kıpçak, İdil-Ural taraflarına gönderip, çok asırlar boyunca dağıldı, serpildi, büyüdü ve tatlı yemişler verdi. Bu ağacın verimli köklerinden Kazak, Kırgız, Türk, Özbek, Tatar ve Başkırt halklarının pek çok şâirleri, kendi icatlarına puhî azık, dert ve his aldılar.

İdil nehri Maverâünnehir yörelerini kapsayan büyük ticaret yolu olduğundan, Orta-Asya tacirleri yardımı ile Hoca Ahmed Yesevî'nin ismi ve hikmetleri İdil boyu Bolgar Devleti'nde, O kendisi sağ iken yayılmaya başlıyor. Tatar halkının büyük eseri “Kıssa-i Yusuf” yazıldığı XIII. yüzyılda artık Ahmed Yesevî ve onun Halifesi Süleyman Bakırganî (Hakim Ata)'nın edebî mektebi bu yörelerde tam mânasıyla güçlü kök olarak gelişiyor. Kul Ali, şüphesiz, bu mutasavvıfların fikrî gayesi ve icatları ile tanışmış, onların te'sirinde kalmış.

* Tataristan Cumhuriyeti Alabuga Pedogoji Enstitüsü Öğretim Üyesi.

** S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arş. Görevlisi.

Kendi eserleri ile Yesevî ve Bakırganî, esasta Bolgar-Tatar şivesini, kelime haznesinin zenginliğini, fonetik ve gramatik formlarını edebî dil haline getirecek formalaştırmada, biçimleştirmede büyük rol oynadılar. Meşhûr Âlim Fuad Köprülü, kendisinin “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı servet hizmetinde Ahmed Yesevî icadı, kültür alanında Farsça’nın yayılmasına karşı tepki idi, onun coşkusunu, sanat derecesini işte şu görevi bilinir, diye değerlendirmişti. Yesevî’nin Türkî dilinde yazılan Hikmetlerinin İdil boyu Bolgarları arasında ayrıcalıklı, geniş yayılması, bu yörelerde Fars Edebiyatının hakimiyet kuramamasına bir sebep teşkil eder. Yesevî, Bakırganî’lerden sonra bu dili her ne kadar geliştirme hesabına Kul Ali, Rabguzî, Kutb, Seyf Sarayî’lar yetiştirip gittiler.

Şiiriyatta Ahmed Yesevî, Türkîlerin hece vezinli dörtlüklü kıtaları halk tarzında kullanmış, hepsi Türkîlere yepyeni olan tasavvuf terimlerini fikirlerine anlatmak için Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmaya mecbûr olmuş.

Altınordu devrinde Ahmed Yesevî, Süleyman Bakırganî eserlerinin te’siri Mahmûd Bolgarî’nin “Nehcü’l-Ferâdis”, Kutb’un “Hüsrev ve Şirin”, Hüsam Kâtib’in “Cümcüme Sultan”, Ali’nin “Kesik Baş”, yazarı bilinmeyen “Kıssa-i Avık”, Seyf Sarayî’nin şiirlerinde açıkça görülmekte. Bu te’sir Ahmed Yesevî, Süleyman Bakırganî eserlerinden dil, şi’irî şekil te’siri ile birlikte onlardaki felsefî düşünceler, tasavvufî görüşlerin de etkisi ile dolmaktadır. Mesela, Prof. G. Tahircanov’un işaret ettiğine göre, İdil boyu şairi Kutb’un meşhûr Nizamî’ye nazire olarak yazdığı “Hüsrev ve Şirîn” manzûmu temel kendine özgülüklerden biri, Nizamî’nin eseri ile karşılaştırıldığında tasavvuf te’sirinin çok güçlü olduğu görülür. Kutb, Nizamî’nin bir çok öğüt-nasihât fikirlerini tasavvufî düşüncelerle güçlendirir. Mesela, Ahmed Yesevî Hikmetlerinde tekrar tekrar söylenen “Ölmeden önce ölünüz” meşhûr tasavvufî vecize, Kutb’un şiirinde de yankılanır:

İyerme dünyaya yokluk yolun tut,
Azakka Sal tenini, can kolun tut,
Verip toprağı yele, oda su koy,
Ölüm gelmesinden önden ölüp koy...

“Kıssa-i Avık”, “Nehcü'l-Ferâdis”, “Cümcüme Sultan”, “Kesik Baş” eserlerinde Tuğlu Hoca, Abdülmecid, Mevlâ Kadı Muhsin, Mevlânâ İmâd Mevlevî, Mevlânâ İshak şiiirlerinde Hoca Ahmed Yesevî'nin ortaya koyduğu daha bir mânevi prensip karşımıza çıkar ki: O da olsa, müslüman olmıyan halkları, İslâm dinini kabul etmeye çağırarak, dinin ve tasavvufun esaslarını anlatmak. Ahmed Yesevî, Süleyman Bakırganî şiiirlerindeki misyonerlik ruhu, demek ki, Altınordu Devrinde de gündemde olup kalmış.

F. Köprülü'ye göre, Süleyman Bakırganî'nin eserleri, yalnız İdil boyunda saklanıp kalmış. Başka yörelere ancak sonraki asırlarda yayılmış. Tatarlar arasında pek tutulan “Bakırgan”, “Âhır Zamân” (Ta ki 'aceb), “Hazret-i Meryem Resulullah” (Meryem Ana), kitapları Süleyman Bakırganî'ye atfedilir.

“Bakırgan” kitabı Ahmed Yesevî'nin “Divan-ı Hikmet” kitabına benzer şekilde, türlü yazarların şiiirleri mecmuasını teşkil etmektedir. Abdurrahman Sa'dî'nin işaret ettiğine göre, orada yirmi kadar yazar var: Mesela, bu kitaba Ahmed Yesevî'nin 55 mısralık Hikmetleri, Süleyman Bakırganî'nin kendisinin 490 mısra, Kul 'Âbidî'nin 179, Kul Şerîf'in 27, Şemseddin'in 427, Aykanî'nin 126, Hitay Sakî'nin 324, Meşreb'in 64, Tac Ahmed'in 10, Sar Ahmed'in 6, Beyzâvî'nin 9, Nesîmî'nin 5, Miskin'in 12, Hubbî'nin 14, Fakîrî'nin 14, Kasîm'in 4 v.s. mısraları girmiş.

Bu yazarların çoğunluğu İdil boyunda yaşayan ve icadetmiş kimseler olması gerekir. Herhalde, “Bakırgan” mecmuası işte bu yerde şekillenmiş görüşü doğru olması mümkündür. XVII. asır Tatar şâiri Mevlâ Kulu da bu şâirlerin birkaçını (Kul 'Âbidî, Kul Şerîf, Şemseddin) kendi hikmetlerinde dile getirir. Kul Şerîf, Kul 'Âbidî adlı şâirlerin artık başka eserleri de bulundu. Meselâ;

Dergâh kapuğ açıkdır, rahmetleri anıkdır,
Gözün açıp bakıp dur, gaafil yürüme Hû” degil
Ey Kul Şerîf, tınmagıl, tünler yatıp uyumagıl,
Hak zikrini koymagıl, gaafil yürüme, “Hû” degil.

diye yazmış, Kul Şerîf, XVI. yüzyılın meşhûr şâiri, medeniyet ve din

yolunda çalışmış, diplomat olmuş. O Kazan Hanlığı'nın baş rûhânîsi, seyyid olmuş. Hanlığın son devirlerinde etkili ve dereceli kişi olarak sayılmış. Kazan ile Moskova arasında olan diplomatik işlere de katılmıştır. Kul Şerîf 1552 yılının 2 Ekim'inde Kazan'da şehid olur.

Kul Şerîf'in şiirleri XIX. yüzyılda Kazan'da çok defalar basılan "Bakırgan" kitabında dünya görür. 1899 yılında onun "Kıssa-i Hubbî Hoca" Destanı ayrı bir kitap olarak basılır. Bu eser Ahmed Yesevî'nin, Hoca Ahmed'in nâibi Hakim Ata Süleyman, onun karısı Buhara Hanı kızı Anber Ana, onların üç oğulları Eshar, Mahmud ve Hubbi hakkında ve eserde Hakim Ata ve Hubbî Hoca'nın türlü kerametleri tasvirleniyor.

Umûmen, Orta-Asya'da doğan tasavvuf felsefesinde Arap tasavvufundan farklı olarak İslâm'a karşı çıkma ruhu yok derecededir. İdil boyundaki mutasavvıflar hiçbir vakit müslüman ruhanîleri tarafından kovulmaya, düşmanlığa düşer olmadılar. Tersine, halk arasında kendisinin dindarlığı, Allah'a tam yönelişi ile ayrıca hürmet kazanmıştır. Asırlar boyunca İdil boyundaki Tatarları yaşamında İslâm ile tasavvuf birbirisini tamamlayıp, zenginletip geldiler, tasavvuf her zaman denebilir ki, müslüman ruhanîlerine, hıristiyan misyonerlerine karşı tartışmada büyük yardımcı güç olarak hizmet etti.

Tatar yazarlarının çok asırlar boyu Veysü'l-Karanî, İbrahim Edhem, Mansûr Hallac, Celâlüddin-i Rûmî (Mevlânâ) gibi çeşitli devirlerde, çeşitli ülkelerde yaşamış büyük sufiler, evliya, tanınmış derviş imajları dalgalar halinde geldi. İcat işine girişildiğinde pek çok sufi görüş ve düşüncesinin eserleri Tatarca'ya tercüme edildi, şerh oldu. Fakat, inanma ve yaşam şekli ruhî destek olarak, İdil boyu Tatarlarında sadece iki Tarikat, Yeseviyye ve Nakşibendiyye yayılabildi. Pek çok İslâm dinini öğrenici âlimler fikrince, Bahaeddin Nakşibend (vefatı 1389, Buhara), kendi tarikatında Ahmed Yesevî fikirlerini daha da geliştirmiş, devam etmiş, yâni Tatarlar için bu iki tarikat kardeş tarikatlar olup, hiçbir terslik ve fikir ayrılıkları doğurmamıştır.

Kazan Hanlığı'nı Rus Çarı Korkunç İvan yıktıktan sonra, Tasavvuf Tatarlar arasında yeni akım halinde gelişir; bu, halkın gönlüne düşen karamsarlık ruhu ile de, zorla hıristiyanlaştırmaya karşı tepki ile de

bağlantılıdır. Sabırlılığa, tevazuya, rahat yaşama peşinde koşmamaya çağırıp, zaman ezilen halka, tasavvuf huzur verir, uyandırır. Bu zamanlarda Ahmed Yesevî, Süleyman Bakırganî, Ümmî Kemâl eserleri halk arasında oldukça popülerleşir. Böyle ictimâî şartlarda Tatar Edebiyatı'nda büyük lirik şâir Mevlâ Kulu icadı doğar. Mevlâ Kulu, Tatar Edebiyatı'nda Hikmet etmiş (eser vermiş) en belirgin, meşhûr şâirdir.

Mevlâ Kulu, kendi şiirlerinin herbir bölümünü "Hikmet-i Hekîm Rahmetullahi aleyhi" diye başlayarak devam eder. Bâzı âlimler böyle yazmasını Hakim Ata'ya (yâni Süleyman Bakırganî'ye) bağışlama değil midir?, diye farz ederler. İkinci bir âlimler fikrinde de, Mevlâ Kulu'nun "Hikmet-i Hekîm..." demesi Hoca Ahmed Yesevî olması da mümkündür, derler. Hoca Ahmed Yesevî Hikmetleri'ne benziyen manzûmlar Mevlâ Kulu'nda çok rastlanır. Meselâ:

Eya gâfil, ömrün senin üter yıl dik,
Göz yaşın da akız dâim abı sil dik,
Seni sever dergâhide misl-i kul dik,
Hoca sevse, seni âzât ider, dostlar.

Ahmed Yesevî

Mevlâ Kulu:

Üstazımın medhi küptir, meddah zari,
Hiç eytip bitirmezler cihan barı;
İllâ vâcib can-ten birle sevmek anı,
Cümle mürîd her dem dua kılın, dostlar.

XVII. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nda Çar'ları, Dvoryan-Alpavıtları titreten güçlü Köylü Savaşları gelip geçer; ama ayaklanmalar bastırılır, ülkede cebir-zulüm, aşağılamalar artar, din te'siri çoğalır, ümitsizlik fazlalaşır;

Bilmen özüm, kanda men,
Yol tabalmas çölde men,

diyerek şaşkınlıkta kalan Mevlâ Kulu, yerdeki kahredici yaşantıdan kurtulma yolunu, Allah'a yaklaşımda arar.

“Avık Kıssası”nda olduğu gibi, Mevlâ Kulu da Hikmetlerinde Tanrı'yı zikirde kuş-kurt gibi hayvan tasvîrlerini kullanarak, onları konuşdurarak güzel faydalanır:

Karga eydür: Yâ Allah
Angut eydür: İllâ İlah
Leylek eydür: Kul huvallah
Geldi Kır'ân içinde.

Toraç eydür: Yâ Deyyân,
Ördek eydür: Yâ Rahmân
Kazlar eydür: Yâ Sübhân
Dün-gün hıyâl içinde.

Dudak eydür: ünüm yok,
Sözlemeye dilim yok,
Hak zikrin eydürmen
Dün-gün gönül içinde...

Kiyik eydür: Yâ Cebbâr
Senden özge kimim var,
Balalarım esirgeyen
Yazı yapan içinde.

(Kiyik: ehlî olmayan hayvan; Yazı yapan: orman-kır gibi insandan ıssız yer)

Mevlâ Kulu, şiirlerinde bir taraftan Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırğanî adlarına bağlı edebî mekteb te'siri görünse, ikinci taraftan,

temelini Tatar halkının çok eski zamanlarda başlayıp, asırlar boyu yaşayıp gelen şiir gücü ve tasvirlerini kullanmış.

XVIII. XIX. asırlarda da, Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırganî Edebî mektebi, Tatar şiiriyatında yaşamını sürdürür. Dinî, tasavvufî eserlerin bu çağlarda da oldukça çok sayıda icat edilmesi göz önüne gelir. XVIII. asırda yaşamış Beşîr bin Abdullah, `Abdî, `Abdüsselâm gibi şâirler de Hikmet türünde yazarlar. Onların eserlerinde de İlâhî Aşk esas yerlerini alırlar:

Gitti haberim, kararım,
Gönlünde hem nigârım,
Sensin benim nigârım,
Ba'îd bî-selâm

Aklım oldu puşide,
Nigârımın işkiyle,
Perakende oldu huşım
Göz karamak vehciyle.

`Abdüsselâm

XVIII. asır sonu-XIX. asır başlarında yaşayan iki yazar: Abdurrahim Utızimenî el-Bolgarî (1754-1834) ve Taceddin Yalçıgul (1768-1838) adları da doğrudan doğruya tasavvuf edebiyatı, Hoca Ahmed Yesevî edebî mektebi ile bağlantılıdır. Taceddin Yalçıgul, edebiyat tarihine “Risale-i Azize”, “Şerh-i Sebatü'l-Âcizin” (1896-97) adlı kitabı ile katılmıştır. “Risale-i Azize”, Orta-Asya'da yaşamış Türkî şâir, Ahmed Yesevî devamacısı Sufî Allahyâr'ın (1630-1721/23) “Sebatü'l-Âcizin” (âcizlerin sebatı) adlı manzûm eserine yazılan şerhten ibarettir. Bu şerhte Taceddin Yalçıgul'un orijinal şiirleri de vardır.

“Risale-i Azize” yazıldığından bu yana (1796), el yazma ve basılmış olarak yayınlanmıştır. Daha çok medreselerde çok okunmuş eserlerdendir. Eser, 1847 yılında Peterburg'da, 1850 yılında Kazan'da basılmıştır. Daha sonra her yıl denecek kadar basılagelmiştir. Eserin yazılış

sebebini anlatanlar: -Bir küme tanıdıkları Taceddin Yalçigul'dan, "Sebatü'l-`Âcizin" in farklı sözlerine şerh yazmasını talep etmişler; kendisi önce razı olmamış, daha sonra kızının ricasını dinliyerek, onun adına "Risale-i Azize" kitabını yazar.

"Risale-i Azize" eserinde o çağdaki İslâm Dini ve tasavvuf hareketi arasındaki bağlantının kendine hâsılıklarını da görmek mümkündür. XVIII. asırda Rus Çarlığı emri ile İdil boyu Müslümanları için Diniye Nezareti kurulur ve bu şekilde Çarlık tarafına yakın ruhanîlerin çalışmalarını kendi gözetimine alıp, denetimi altında tutmaya başlıyor. Taceddin Yalçigul mollaların Çarlık ile birleşmelerine karşı çıkar. Resmî İslâm dini de halk arasında, memurlarda pek benimsenmiyor. Tam şu sırada Tatarlar arasında tasavvuf hareketi güçlenir. Suficilik (tasavvuf) ise Feodalizm'e karşı koymanın, sadece, dini faaliyet rengini almış görüntüden ibarettir.

"Risale-i Azize", Ahmed Yesevî, onun şakirdleri Süleyman Bakırğanî ve Sufî Allahyâr mirasını Tatar Edebiyatı'nda yeniden yenileştirici eserdir. Bu eserde "Sebatü'l-`Âcizin"den manzûm metinler, oldukça çok miktarda vardır. Onlardan yazar, her beyitteki zor anlaşılır diye saydığı sözleri açıklıyor; kitabı zevkli filolojik hizmete çeviriyor. Bu şekilde "Risale-i Azize", Türkî şiir kültürünün tanıtılmasına önemli bir pay getirmiştir.

Tasavvuf felsefesinin ve şiiriyyatın Tatar Edebiyatı'nda yayılmasında Abdurrahim Utızimenî el-Bolgarî çalışmaları i'tibara lâyıktır. Abdurrahim Utızimenî'nin icat mirası, onun kendi çağının önemli ve tanınmış şâiri, ansiklopedik bilgili okumuşu, aydını, âlimi olduğunu gösterir. Utızimenî'nin yerine getirdiği en önemli işlerden birisi şunda ki, şâir artık kanunlaşmış, doğma haline gelmiş, ictihadı reddeden dinî tertiplerin halk yaşantısından uzaklığını görmeye, belki kendinde, bu hükümleri değiştirmeye, reform-düzeltilmeler yapmaya gidecek derecede güç ve cesaret bulabilmiş, hüküm süren tertiplerden, başka medresede tahsil görenlerden ve bunların öğretilerinden ayrıla duran kendi yolunu, kendi mesleğini ortaya koymuştur. İcadını insanların iman-ahlâkını iyileştirmeye bağışlamış, gayet büyük ictimâî mes'eleyi, dini, dünyevi hükümet organlarından, devletten ayırmak zaruri diyen problemi ortaya atanların ilklerinden olarak

görülmektedir.

Ahlâk düzeltme yönündeki çalışmasında Utızimenî, eski tasavvuf yorumlarına, risalelerine müracaat eder, onları şerh eder, tensîh ederken tashih ederek bastırır. Onun tensîh ettiği kitaplar arasında Doğu'nun önemli âlimleri ve edipleri, Sa'dî'nin "Gülistan"ı, Attar'ın, Gazzalî'nin Hâfız'ın, Celâleddin-i Rûmî'nin eserleri vardır. Şemseddin-i Horasanî'nin, Sufî Allahyâr'ın "Sebatü'l-Âcizin" ve "Muradü'l-Ârifin" adlı eserlerine Arapça şerhler yazar.

Tasavvuf ilminde Tatar aydınları, çok zaman kendilerinin dini islâh fikirlerine isbatlamalar bulmuşlardır. Utızimenî gibi âlimler ve şâirler hepsi de Hak sufîleri" veliler'i, sadece onları tanımışlar, yalan suffileri faş etmişler:

... Meşâih yolunu hiç yürümeyen,
Ma'rifet gülşeninden bûy bilmeyen,
Zulmet-i nefse niyetden ütmeyen (geçmeyen)
Hiç makamâtın birin tıy itmeyen,
Düşte körüp bir nâme özden kitap
Cür'et idip, da'vâ-i şeyhiyyet ider,
Zağmı ilen özin mürşid tutar...

Tuhfetü'l-Gurabâ ve Letâifü'l-İzâz
(Gurbette olanlara hediye ve onların
horlanmaya kalma olayları)

Tasavvuf ilminde şâirleri daha çok ahlâkî problemler celbeder, bu ilmin asıl maksadı, insanın ruhunu temizleme, Allah'a yönelme, onu "İnsânü'l-Kâmil" derecesine yükseltmedir. Şuna göre, XIX. asırda siyasî meydana maarifetçilik hareketi geldiğinde de, çok sayıda maarifetçi şâirler "Maarifetli kişi" fikrini tasavvuftan ayırıp bakmadılar. Meselâ, meşhûr Tatar-Başkırt-Kazak maarifetçisi Miftahuddin Akmolla şöyle buyurmaktadır:

"Birader çın (gerçek) Molla kim, bilesiz mi?
Tasavvuf kitapların küresiz mi?"

XIX. asrın ikinci yarısında Ahmed Yesevî ve Süleyman Bakırganî'nin eserlerinin çok defalar, çok miktarlarda basılması boşuna değildir. Onlar Tatarlarda 1917 İhtilâli'ne kadar medrese derslikleri ve halk için okunan kitaplar olarak kalırlar.

İlâhî, perdesi kaldır gözümden,
Measi karasın yoğıl yüzümden,
İzalet eyle benden bu gümanı,
Ki, fark idem tünümle gündüzümden,
Ömür geçti telefte, kanı hasıl
Bu kış, cay, yazımdan ve güzümden
Cihan zakkumundan hulkumu sakla,
Nasibeyle bana tatlı üzümnden...

Ş. Zeki

Ben Huda'nın bir garibi, âsî ve câfi kuluyam,
Gönlümün gözüne yaptı gerdi gaflet karası.
Âlem içre var olur mu, ben gibi pür bâ sitem
Çünkü benem bu cihanda bendeler bîçâresi.

Ş. Zeki

Başımda ışk-ı sazım var, gönülde kezli razım var,
Niçe drülü niyazım var, meğer ifşaya yok imkân,
Bu âlem dolu kişiden, kamu erkek ü dişiden
Tabalmay yarlı-ışiden, akıl medhûş, köngül hayrân...

H. Salihov